

ТОЧКА ЗОРУ

УДК 94:323.1(348:477)"1947"

© Grzegorz MOTYKA

doktor habilitowany, profesor nauk społecznych, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, ul. Polna 18/20, 00-625 Warszawa, Polska (grzemot@wp.pl)

© Гжегож МОТИКА

доктор габілітований, професор соціальних наук, Інститут політичних досліджень Польської академії наук, вул. Польна, 18/20, 00-625, Варшава, Польща (grzemot@wp.pl)

© Grzegorz MOTYKA

doctor habilitated, professor of social sciences, Institute for Political Studies of the Polish Academy of Sciences, Polna str., 18/20, 00-625, Warszawa, Poland (grzemot@wp.pl)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3694-4225>

Бібліографічний опис статті: Motyka G. (2021). Trzy śledztwa w sprawie zabicia przez UPA generała Karola Świerczewskiego „Waltera” [Three investigations into the killing by the UPA of General Karol Świerczewski “Walter”]. *Svit Clio* [Clio World], 1, 70-78. [in Poland].

TRZY ŚLEDZTWA W SPRAWIE ZABICIA PRZEZ UPA GENERAŁA KAROLA ŚWIERCZEWSKIEGO („WALTERA”)*

*Artykuł jest wynikiem badań finansowanych przez Narodowe Centrum Nauki, na podstawie umowy nr: UMO-2015/19/B/HS3/03566.

Adnotacja. Artykuł przedstawia sprawę trzech śledztw prowadzonych w sprawie śmierci gen. Karola Świerczewskiego, zabitego w marcu 1947 r. w zasadzce zorganizowanej przez UPA w Bieszczadach. Pierwsze z nich, prowadzone z jednej strony przez oficerów WP, a z drugiej przez UB ustaliło podstawowe fakty na temat zasadzki. Choć śledczy wskazywali, że napad zorganizowała UPA, to nie byli w stanie wykryć, który konkretnie oddział ją zorganizował. Drugie śledztwo prowadzono w czasie akcji „Wisła”. W jego ramach poddano rozpracowaniu wszystkich przechwyconych uczestników napadu. Ustalono w jego trakcie, iż zasadzkę zorganizowały sotnie UPA „Chrina” i „Stacha”, osądzono również schwytanych sprawców napadu, hojnie przy tym szafując karą śmierci. Fakt, iż przechwycono jedynie szeregowych członków sotni sprawił, iż proces członków UPA utrzymano w tajemnicy. Trzecie śledztwo miało miejsce na początku lat 50-tych. Funkcjonariusze Informacji (polskiego odpowiednika Smiersz) wymusili na aresztowanych polskich oficerach zeznania, jakoby współpracowali oni z UPA przy organizacji napadu. Planowano zarzut zabójstwa Świerczewskiego postawić aresztowanym polskim komunistom, oskarżonym o „prawicowo-nacjonalistyczne odchylenie”. Śmierć Stalina sprawiła, że ostatecznie zrezygnowano z tego pomysłu. Zdaniem autora, zasadzka na Świerczewskiego miała przypadkowy charakter, jednak śledztwa z lat 50-tych doprowadziły do podsylenia teorii spiskowych mówiących o odpowiedzialności sowieckich służ specjalnych za zamach. Między innymi dlatego czasami nawet dziś odzywają one w różnych publikacjach prasowych.

Słowa kluczowe: Gen. K. Świerczewski, UPA, śledztwo, Informacja Wojskowa, zasadzka pod Jabłonkami, stalinowskie czystki.

ТРИ РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВА ПАРТИЗНАМИ УПА ГЕНЕРАЛА КАРОЛЯ СВЕРЧЕВСЬКОГО («ВАЛЬТЕРА»)*

* Стаття є результатом дослідження, що фінансується Національним науковим центром за угодою: UMO-2015/19/B/HS3/03566.)

Анотація. Метою статті є виклад однієї з версій обставин загибелі в березні 1947 р. у засідці Української Повстанської Армії в Бескидах заступника міністра оборони Польської Народної Республіки генерала броні Кароля Сверчевського. **Наукова новизна.** Авторський внесок у дослідження питання ґрунтується на аналізі документів трьох розслідувань, які було проведено в цій справі в Польщі. Перше з них, організоване та проведене невдовзі після акції, встановило основні факти про цю подію. Тоді слідство вказало на організаторів нападу – українських повстанців, проте не змогло виявити, які саме підрозділи УПА його вчинили. Друге розслідування було проведено вже під час операції «Вісла». У його рамках проводилося розслідування проти всіх заарештованих на той момент можливих учасників

нападу. Виявилось, що засідку організували сотні УПА «Хріна» та «Стаха». Звинувачених у нападі засудили до смертної кари. Оскільки польським спецслужбам вдалося захопити лише рядових бійців сотень, судове переслідування щодо них зберігалося в таємниці. Третє розслідування у справі вбивства генерала К. Сверчевського відбулося на початку 1950-х рр. Співробітники Військової інформаційної служби – військової контррозвідки, аналога радянського СМЕРШу, змусили заарештованих польських офіцерів свідчити про свою «співпрацю» з УПА в організації засідки. У вбивстві генерала планували звинуватити й заарештованих польських комуністів, яким закидали «правий націоналістичний ухил». Проте зі смертю Й. Сталіна від цієї ідеї остаточно відмовилися. **Висновки.** Комплексний аналіз матеріалів справи свідчить, що К. Сверчевський потрапив у засідку українських партизанів випадково, проте політизація цього розслідування в 1950-х рр. призвела до з'яви теорії змови щодо причетності радянських спецслужб в організації цього нападу.

Ключові слова: військова контррозвідка, засідка під Яблуньками, Кароль Сверчевський, розслідування, сталінські чистки, Українська Повстанська Армія.

THREE INVESTIGATIONS INTO THE KILLING OF GENERAL KAROL ŚWIERCZEWSKI ("WALTER") BY THE PARTISANS OF THE UPA*

* The article is the result of research financed by the National Science Center, under contract no: UMO-2015/19/B/HS3/03566.

Abstract. The purpose of the article is to present one of the versions of the circumstances of the death in March 1947 in an ambush of Ukrainian Insurgent Army in the Beskids of the Deputy Minister of Defense of the Polish People's Republic, General Karol Świerczewski. **Scientific novelty.** The author's contribution to the study of the issue is based on the analysis of the documents of three investigations conducted in Poland. The first of them organized and held shortly after the action, established the basic facts about this event. Then the investigators pointed to the attack-Ukrainian insurgents, but could not find out which units of the UPA committed it. The second one was conducted during Operation Vistula. As part of it, all intercepted participants of the attack were investigated. As part of it, an investigation was done against all possible participants in the attack arrested at the time. It turned out that the ambush was organized by hundreds of the UPA "Hryn" and "Stakh". Those accused of the attack were sentenced to death. As the Polish secret services managed to capture only hundreds of ordinary soldiers, the prosecution of them was kept secret. The third investigation into the assassination of General Karol Świerczewski took place in the early 1950s. Officers of the Military Information Service – military counterintelligence, an analogue of the Soviet SMERSH, forced the arrested Polish officers to testify about their collaboration with the UPA in organizing the ambush. It was planned to accuse of murdering the general the arrested Polish communists, who were blamed of right-wing nationalist bias. However, after Stalin's death this idea was finally abandoned. **Conclusions.** A comprehensive analysis of the case files shows that Karol Świerczewski was ambushed by Ukrainians partisans by accident, but the politization of the investigations in the 1950s led to conspiracy theories about the involvement of the Soviet intelligence in the organization of this attack.

Key words: military counterintelligence, ambush near Yablunka, Karol Sverchevsky, investigation, Stalinist purges, Ukrainian Insurgent Army.

Передмова редакційної колегії

Постать одного з організаторів комуністичного режиму в повоєнній Польщі генерала броні Війська Польського, заступника міністра оборони ПНР Кароля Сверчевського справді неординарна. Народжений 1897 р. у Варшаві, яка тоді входила до Російської імперії, старший син охрещеного польського єврея-робітника, Кароль уже в юному віці захопився соціалізмом. Із початком Першої світової війни він з родиною опинився в евакуації в Росії, і навіть встиг повоювати в російській армії на німецькому фронті (1916-1917). Повернувшись (а фактично дезертирувавши) з фронту до Москви влітку 1917-го, симпатик більшовиків К. Сверчевський восени вступає до Червоної гвардії, бере участь у жовтневому перевороті та боях з військами Тимчасового уряду. У лютому 1918 р. у лавах одного з перших загонів новоствореної Червоної армії воював проти німців під Псковом і Нарвою. На фронті рядовий Карл Сверчевський дослужився до посади «червоного командира» і став членом РКП(б). З літа 1918 р. воював на південному, східному та західному фронтах Громадянської війни, де командував взводом, ротою, був призначений батальйонним комісаром і командиром батальйону, а за військову доблесть і проявлений у боях командирський хист нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора (1920). Служив і навчався у військово-піхотній школі РСЧА в Москві (1921), проходив службу комісаром-політруком військових курсів червоних комуністів у Тамбові.

Звільнений з РСЧА в січні 1922 р. через втрату довіри як етнічний поляк К. Сверчевський потрапив під чекістську перевірку, а після неодноразових клопотань був поновлений у Червоній армії. З червня того ж року служив у частинах РСЧА на посадах командира взводу та командира команди фронтових кінних розвідників. У 1924-1927 рр. К. Сверчевський навчався у Військовій академії РСЧА імені М. Фрунзе, а по закінченні служив на різних посадах: начальника штабу кавалерійського полку, помічника начальника відділу штабу Білоруського військового округу, отримав звання командира полку, був нагороджений другим орденом Бойового Червоного Прапора.

Із жовтня 1929 р. К. Сверчевський працює у військовій розвідці на посаді начальника сектору розвідувального управління Штабу РСЧА. Того-таки року підвищений у званні до командира бригади. У 1931-1934 рр. керував таємною військово-політичною школою при Виконкомі Комуністичного Інтернаціоналу, де навчав іноземних комуністів військовій справі та основам розвідки. У 1933-1934 рр. К. Сверчевський, попри те, що до того часу досконало опанував основні європейські мови (англійську, іспанську, німецьку), був переведений на «східний напрям», зокрема працював військовим радником у Китаї.

У Комінтерні К. Сверчевський керував секцією польських комуністів і таємно входив до складу керівництва Польської комуністичної партії. Крім того, виконував спеціальні завдання розвідки Штабу РСЧА. У 1936-1938 рр. як легендарний «військовий спеціаліст» перебував в Іспанії, під псевдо «генераль Вальтер» воював на фронтах громадянської війни, забезпечував контррозвідку у військах республіканців. Схоже на те, що саме відрядження до Іспанії дозволило К. Сверчевському уникнути репресій 1937-1938 рр. і зберегло йому життя.

Повернувшись до СРСР, К. Сверчевський знову працює в Штабі РСЧА (1938-1939), а з червня 1939 р. по червень 1941 р. – комбриг, викладає у Військовій академії, зокрема очолює там спеціальний (розвідувальний) факультет, захищає дисертацію й здобуває науковий ступінь кандидата військових наук та переатестовується на військове звання генерал-майора.

Від початку німецько-радянської війни командир 248-ї стрілецької дивізії К. Сверчевський воював під Вязьмою, був тяжко поранений, потрапив в оточення та був винесений з нього вцілілими бійцями. Після перевірки та лікування в грудні 1941 р. генерала відновили в командному складі армії та призначили командиром однієї із запасних стрілецьких бригад. У лютому 1942 р. К. Сверчевському доручили формування та керівництво новоствореним Асінським військово-піхотним училищем поблизу Томська. Через рік він став начальником Київського піхотного командного училища (в евакуації), а з червня 1943 р. кілька місяців працював начальником філії курсів «Постріл» у Новосибірську. Під час служби у військових навчальних закладах в Сибіру К. Сверчевський завершив і захистив дисертацію доктора військових наук. У серпні 1943 р. його повертають до Москви та призначають заступником командира 1-го армійського корпусу створеної тоді на території СРСР польської Армії Людової.

У березні 1944 р. генерал-майор РСЧА К. Сверчевський отримав аналогічне військове звання в польській армії та був призначений заступником командувача 1-ю армією Війська Польського, у структурі якої були об'єднані всі польські військові формування, створені на території СРСР. У вересні 1944 р. уже генерал-лейтенанту К. Сверчевському доручили формування та командування 2-ю армією Війська Польського. Воював у складі 1-го Українського фронту на території України, Польщі, Німеччини та Чехословаччини. Його армія брала участь у штурмі Берліну та боях за Дрезден. Рішенням комуністичного уряду Польщі в травні 1945 р. К. Сверчевський був підвищений у званні до генерала броні та паралельно отримав радянське військове звання генерал-полковника.

Після завершення війни в Європі генерала К. Сверчевського залишили для продовження служби у військах Польської Народної Республіки. Спочатку він працював на посаді генерал-інспектора військових поселень, а з вересня 1945 р. командував військами Познанського військового округу. З лютого 1946 р. призначений 2-м віцеміністром оборони ПНР.

28 березня 1947 р. під час інспекторської поїздки на українські землі, що належали Польщі (район м. Балигород, поблизу с. Яблінки), К. Сверчевський з охороною потрапив у засідку бійців УПА. Під час бою генерал загинув. Загибель Сверчевського в бою з УПА було використано просталінським комуністичним режимом Польщі як привід для прискорення заздалегідь спланованої акції з депортації українців Лемківщини в інші регіони ПНР, відомої нині під назвою «Вісла».

У статті відомого польського історика, дослідника епохи тоталітаризму Ґ. Мотики, яку ми пропонуємо читачеві мовою оригіналу, представлено авторське трактування передумов,

Karol Świerczewski (1897-1947)
Warszawa, 1946 rok

причин та обставин загибелі К. Сверчевського, а також наслідків цієї події для українців Польщі.

28 marca 1947 r. o godz. 23.10 Polskie Radio poinformowało, że pod Jabłonkami w Bieszczadach zginął gen. Karol Świerczewski „Walter”. Śmierć wiceministra obrony narodowej i zarazem bohatera wojny domowej w Hiszpanii, sportretowanego przez Ernesta Hemingwaya w „Komu bije dzwon”, natychmiast wywołała duże poruszenie społeczne.

Następnego dnia, 29 marca 1947 r., zebrało się Biuro Polityczne Polskiej Partii Robotniczej. Ponieważ odpowiedzialnością za śmierć Świerczewskiego od razu obciążono „ukraińskich faszystów” przyjęto na nim uchwałę o przeprowadzeniu w ramach represji masowych wysiedleń Ukraińców z południowo-wschodnich terenów Polski na ziemie zachodnie i północne. Mieli być oni tam osiedleni w dużym rozproszeniu i w efekcie szybko ulec asymilacji narodowej. Zapowiedzi odwetu padły też na uroczystościach pogrzebowych. I sekretarz PPR Władysław Gomułka w ich trakcie stwierdził: „Pomścimy śmierć Twoją, wytępimy do ostatniego wszystkich faszystowskich niedobitków, gdziekolwiek jeszcze pozostają”¹.

Jednak, choć odpowiedzialnością za śmierć Świerczewskiego od razu obarczono UPA, to początkowo władze nie były pewne, kto zorganizował zasadzkę. Nie wykluczano, że zamachowcami byli członkowie polskiego podziemia antykomunistycznego, pojawiły się nawet plotki odpowiedzialnością za zamach obciążające NKWD. Tajny informator „Brat” doniósł na przykład 13 kwietnia, że w rozmowie na stacji Gumieńce kolejarze mówili między sobą: „Generał Świerczewski od kul ukraińskich nie zginął, lecz od swoich. Dlatego, że był już niebezpieczny, a kto wie mogli i to zrobić nasi «sojusznicy»”².

By zbadać okoliczności zasadzki w Bieszczady skierowano oddzielnie dwie specjalne komisje – jedną ze Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, a drugą z Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Przesłuchały one oficerów i żołnierzy, którzy byli uczestnikami ostatniej walki generała. Jak się okazało, wiadomość o planowanym przyjeździe „Waltera” dotarła do sztabu stacjonującej w Bieszczadach 8 Dywizji Piechoty 27 marca 1947 r. O inspekcji m.in. powiadomiono telefonicznie dowódcę 34 Pułku Piechoty w Lesku ppłk. Jana Gerharda, a ten zadzwonił z tą informacją do kpt. Henryka Karczewskiego, stacjonującego ze swoim 2 batalionem w Baligrodzie. Telefoniczne rozmowy prowadzono otwartym tekstem, choć ppłk. Gerhard na wszelki wypadek posługiwał się w rozmowie z kpt. Karczewskim językiem francuskim³.

Rano 28 marca gen. Świerczewski, razem z gen. Mikołajem Prus-Więckowskim, stojącym na czele Okręgu Wojskowego V Kraków i dowódcą 8 DP płk. Józefem Bieleckim, przyjechał do Leska. Stąd, razem z płk. Gerhardem, oficerowie udali się do Baligrodu. Po przeglądzie garnizonu K. Świerczewski podjął decyzję o dalszej jeździe do Cisnej, w której stacjonowała placówka Wojsk Ochrony Pogranicza. Przesłuchiwanie oficerowie zgodnie twierdzili, że była ona dla nich zaskoczeniem. Próby wyperswadowania generałowi tego pomysłu nie powiodły się⁴.

Zaraz po wyjeździe konwoju jeden z samochodów ochrony uległ awarii. W dalszą drogę ruszyły dwa wozy: jadący na czele otwarty samochód marki „Dodge” z obydwojema generałami oraz ciężarowy „Zis” wiozący pozostałą część eskorty. W sumie grupa liczyła 33 ludzi uzbrojonych w trzy erkaemy, automaty i karabiny. 6 km na południe od Baligrodu na wysokości miejscowości Jabłonki jadący wpadli w zasadzkę. Po pierwszych strzałach samochody przejechały pod ogniem

¹ Pomścimy śmierć Twoją, wytępimy do ostatniego wszystkich faszystowskich niedobitków (przemówienie Władysława Gomułki wygłoszone podczas uroczystości żałobnych związanych ze śmiercią gen. Karola Świerczewskiego 2 IV 1947 w Warszawie). Sztandar Ludu. 1947. 2 kwietnia.

² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania (AIPN BU). 2386/1748. K. 12.

³ Płaskowski T. Życia akord ostatni. Warszawa 1979. S. 147.

⁴ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Sztab Generalny WP. IV-111-613. K. 1-19. Akta w sprawie śmierci Świerczewskiego.

jeszcze kilkaset metrów, zatrzymując się w miejscu, gdzie mogły być rażone wyłącznie od tyłu. W opisie walki zawartym w „Raporcie o okolicznościach śmierci gen. broni Świerczewskiego” sporządzonym dla Sztabu Generalnego przez płk. Michała Przońskiego i ppłk. Wacława Kossowskiego czytamy: „Po zatrzymaniu samochodów wszyscy rozsypali się w terenie [...] poczem tyralierą skierowali się na stoki wzgórz w kierunku stanowisk bandy. Była to słuszna decyzja, gdyż w tym miejscu pofałdowany teren nie był całkowicie pokryty ogniem km’ów. Wówczas banda rozpoczęła obchód lewego skrzydła broniących się. Aby uniknąć okrążenia gen. Świerczewski [...] dał rozkaz przejścia na lewą stronę szosy (wg kierunku jazdy) i zajęcia obrony wzdłuż strumyka – co było jedynym możliwym wyjściem, gdyż okrążenie w tym terenie byłoby zgubą dla wszystkich. Kiedy gen. Świerczewski znajdował się już po lewej stronie drogi, koło mostu [...] został po raz pierwszy lekko ranny, a w czasie przechodzenia od drogi do strumyka po otwartym terenie – otrzymał drugi śmiertelny postrzał w plecy pod lewą łopatką”⁵. „Gdy przebiegliśmy szosę – zeznał świadek kpt. Aleksander Cesarski – generał wszedł do rzeczki i sianiając się już mocno szedł jej korytem, przewracając się co chwila. W tym czasie otrzymał dwa postrzały w plecy – były to rany śmiertelne. Pobiegłem generałowi na pomoc i przenieśliśmy go idąc nadal korytem około 25-30 m. Wówczas nadbiegł ppor. Łuczniak z dwoma żołnierzami i pomógł mi przenieść generała wzdłuż rzeczki, po czym złożyliśmy go na ziemi celem opatrzenia ran. Generał był ranny w brzuch i plecy”⁶. Strzał śmiertelny, ja stwierdzili lekarze podczas sekcji, padł „z broni długiej wojskowej”, a „kula drasnęła lewą nerkę, śledzionę, rozszarpała trzustkę i przebiła wątrobę. W jamie brzusznej znaleziono około 1 litra krwi. Kulę znaleziono pod powłokami brzuszными po stronie prawej. Przy badaniu zarówno ubrania jak i ran postrzałowych cech strzałów z bliska nie stwierdzono”⁷.

Obok „Waltera” poległ także ppor. Krysiński (w czasie natarcia na wzgórze) oraz bombardier Strzelczyk (usiłując zawrócić samochód w kierunku Baligrodu). Ranny został w obie nogi chor. Zygmunt Blumski, lekko zraniono w nogę także J. Gerharda. Z zeznań wynika, iż większość żołnierzy zajęła stanowiska w rozproszeniu wzdłuż strumyka, jedynie kilku pozostało na zboczu, by osłaniać odwrót kolegów. Szeregowiec kursant 34 PP Stanisław Słomka zeznał 2 kwietnia: „Widziałem [...] jak około 8-10 bandytów lewem skrzydłem podeszli blisko naszych samochodów, bo byli ubrani w mundury WP, ale zaraz wycofali się”⁸. W tym momencie nadjechało auto z resztą eskorty, której udało się usunąć awarię. Na ten widok napastnicy rozpoczęli odwrót.

Przoński i Kossowski analizując przebieg starcia doszli do następujących wniosków:

„1. Ochrona gen. Świerczewskiego na całej trasie Sanok – miejsce napadu była niewystarczająca, pomimo iż miejscowi dowódcy dysponowali wystarczającymi siłami do zorganizowania odpowiedniej ochrony na całej trasie.

2. Przydzielona ochrona nie była odpowiednio przygotowana do swoich zadań. Członkowie ochrony nie mieli instrukcji i nie wiedzieli, co każdy z nich ma zrobić na wypadek napadu. Nie było wyznaczonej grupy do osobistej ochrony generała Świerczewskiego zarówno w czasie podróży, jak i w czasie walki. W ten sposób gen. Świerczewski aż do otrzymania drugiego postrzału był pozostawiony sam sobie.

3. Nie był wyznaczony dowódca ochrony, który by na wypadek napadu objął dowodzenie w walce.

4. Dowódcy 8 DP i 34 pp zlekceważyli niebezpieczeństwo na trasie Baligród-Cisna i zdając sobie dobrze sprawę z warunków w terenie, nie użyli wszystkich stojących do ich dyspozycji środków, aby zapewnić całkowite bezpieczeństwo wiceministrowi ON i dowódcy OW na tej trasie.

5. Prowadzenie zwykłych rozmów telefonicznych na wszystkich szczeblach dywizji należy uważać za karygodny brak czujności i zachowania tajemnicy wojskowej”⁹.

Oddzielny raport sporządzili członkowie drugiej komisji, oficerowie UB: Anatol Fejgin, Józef Różański i Nikolaszkin. Zwrócili oni uwagę, że choć gen. Świerczewski zakazał informowania wopistów o swoim przyjeździe, to jakaś niezidentyfikowana osoba około godziny 9-tej 28 marca dzwoniła z Baligrodu do Cisnej z tą wiadomością. Przesłuchiwany komendant placówki WOP w Cisnej kpt Antoszlak przyznał, iż poinformowano go o inspekcji. Nie ukrywał też, że okoliczna ludność zdawała sobie sprawę z planowanej na 5 kwietnia 1947 r. wymiany składu osobowego placówki – „stary” garnizon WOP miał wyjechać do Koszalina (początkowo zamierzano to zrobić 29

⁵ CAW. IV-111-613. K. 4-5. Raport o okolicznościach śmierci gen. broni Świerczewskiego z 11 IV 1947 r.

⁶ Za: *Pląskowski T.* Życia akord..., s. 155-157; s. 154-170. Też: *Pląskowski T.* Ostatnia inspekcja gen. Karola Świerczewskiego 28 III 1947 r. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1987. Nr 4. S. 96-112.

⁷ AIPN BU. 2386/17146. K. 15.

⁸ AIPN BU. Sr 129/48. Akta sprawy przeciwko Brewce Eustachemu i innym. T. 1. K. 169.

⁹ CAW. IV-111-613. K. 1-3. Akta w sprawie śmierci Świerczewskiego. Dokument został opublikowany w: *Akcja „Wisła”*. Dokumenty, oprac. Eugeniusz Misio. Warszawa 1993. S. 82-84.

marca). 31 marca 1947 r. wopiści zorganizowali nawet na pożegnanie dla mieszkańców Cisnej wspólny, uroczysty obiad. Było to o tyle ważne, iż 1 kwietnia 1947 r. 32 żołnierzy WOP i komendant posterunku MO w Cisnej w drodze do Baligrodu, niedaleko miejsca zasadzki na gen. Świerczewskiego zostali nieoczekiwanie zaatakowani i zmasakrowani przez oddział UPA. Z pułapki wyrwał się tylko jeden z żołnierzy, uratowało się też dwóch rannych, których banderowcy uznali za martwych.

Funkcjonariusze organów bezpieczeństwa szybko ustalili, iż tego napadu dokonała sotnia „Bira” (Wasył Szyszkanynec), lecz nie potrafili wytłumaczyć dlaczego udało jej się znieść grupę WOP – dysponującą podobnymi siłami, co eskorta „Waltera” – jednym atakiem, w ciągu 15-30 min. Tymczasem pod Jabłonkami napastnikom nie udało się złamać oporu wojska w trakcie starcia trwającego, co najmniej tyle samo czasu.

Pomimo tych wątpliwości, w końcowym raporcie funkcjonariusze UB zawarli inne wnioski niż Przoński i Kossowski. Ich zdaniem, ochrona do Baligrodu była wystarczająca, a jej słabość pod Jabłonkami wynikała z powodu zaskoczenia wywołanego decyzją generała Świerczewskiego o dalszej jeździe do Cisnej. Nie wykluczali, iż „Walter” mógł nie orientować się w rzeczywistym stanie bezpieczeństwa w Bieszczadach. Na podstawie słyszanych głosów komend w języku ukraińskim oraz... okrzyków „uraa” uznali, że napadu dokonał oddział UPA, prawdopodobnie sotnia „Bira”, która 1 kwietnia zaatakowała wopistów. Oficerowie UB przyznali również, że nawet gdyby upowcy podsłuchali rozmowę telefoniczną Baligrodu z Cisną, to i tak nie zdołaliby w tak krótkim czasie (15-20 minut) zorganizować zasadzki. Z tych powodów opowiedzieli się za tym, aby oficerów nie pociągać do odpowiedzialności karnej. W tej sytuacji gen. Prus-Więckowski otrzymał upomnienie, a płk. Bielecki i ppłk. Gerhard zostali ukarani surowymi naganami ministra obrony narodowej.

Wątpliwości wokół śmierci gen. Świerczewskiego pozostało na tyle dużo, że wraz z rozpoczęciem akcji „Wisła” (wysiedleń ludności ukraińskiej, połączonych z intensywnymi obławami przeciwko oddziałom UPA) Informacja czyli kontrwywiad wojskowy (odpowiednik sowieckiego Smiersza) zaczął intensywnie poszukiwać uczestników napadu. Zdobyte ukraińskie dokumenty oraz zeznania schwytanych członków UPA pozwoliły inaczej spojrzeć na zasadzkę pod Jabłonkami. Przesłuchania były prowadzone w więzieniu mokotowskim w Warszawie pod osobistym nadzorem płk. Józefa Różańskiego, dyrektora Departamentu Śledczego MBP, od maja do sierpnia 1947 r. Nie pozostawiły one wątpliwości, że zasadzkę zorganizowały sotnie „Chrina” (Stepan Stebelski) i „Stacha” (NN). 28 marca „Chrin” zarządził pobudkę o godz. 3 rano, a godzinę później wymarsz z obozu w Sukowatem. Siły ukraińskie liczyły około 140 partyzantów, podzielonych na pięć czot. „W czasie marszu na zasadzkę – zeznawał później przymusowo wcielony do UPA uczestnik zasadzki Stefan Sowa – mówiono, że przed świętami będą jechać samochodami z prowiantem”. Na miejsce upowcy dotarli około 9-tej. Według Sowy „jeszcze wszystkie czoty nie zajęły swych stanowisk, kiedy to nadjechały dwa samochody od strony Baligrodu. [...] Samochody te [...] zostały ostrzelane ogniem z RKM-ów”¹⁰.

Z tymi zeznaniami korespondowały przejęte dokumenty UPA. Dowódca bieszczadzkiego kurenia Wasyl Mizerny „Ren” tak opisał przebieg walki: „Z osobowego samochodu wyskakują żołnierze, między którymi [jest] jeden gruby, z odkrytą głową, który nie zajmując stanowiska wydaje rozkazy, po czym wszyscy inni zajmują stanowiska i ruszają do natarcia. Równocześnie z [...] samochodu ciężarowego [...] zeskakują spokojnie (jak gdyby wcale nic nie było) żołnierze w czarnych beretach i otwierają ogień maszynowy po naszych stanowiskach. [...] „Ch[rin]” wydaje rozkaz pierwszemu pododdziałowi nacierać na nieprzyjaciela i flankować go. Wywiązuje się intensywna walka, która trwała ok.[oło] 25 minut. Następnie nieprzyjaciel ostrzeliwuje się i odstępuje potokiem w kierunku lasu „Jabłonki” [...] Wtenczas serie erkaemów [...] dobijają ostatecznie, jak się później okazało, generała [...] Karola Świerczewskiego [...] Oddziały nasze nie wszczęły pościgu za odstupującym wrogiem”¹¹. W tym momencie nadjechał trzeci samochód z ochroną. Jak mówił Sowa: „WP dało ognia od strony szosy, wtedy „Chrin” dał rozkaz wycofać się. [...] wycofując się widziałem, jak zbiegali z góry w stronę szosy „Netka”, „Kochut”, „Antypko”. Potem mówili [...] że byli od samochodów w odległości około 30 metrów”.

Schwytani upowcy dość zgodnie mówili też, że „Chrin” początkowo uznał zasadzkę za nieudaną i dopiero później z gazet dowiedział się o nieoczekiwanym sukcesie. Informacja ta radykalnie zmieniła nastroje i napełniła upowców dumą do tego stopnia, że natychmiast zaczęto

¹⁰ AIPN BU. 1022/22. T. 6. Cz. 2. K. 161.

¹¹ Raport Wasyla Mizernego „Rena” dla dowódcy Okręgu Wojskowego VI UPA Myrosława Onyszkewycza „Oresta” 21 IX 1947, w: Polska I Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Niznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. T. 5. Akcja „Wisła” 1947. Warszawa-Kijów, 2006. S. 707.

wyolbrzymiać rozmiary polskich strat. W ten sposób partyzanci „uśmiercili” między innymi „generała” Gerharda, który jakoby zmarł w szpitalu od odniesionych ran. Informację tę podali np. dwaj uczestnicy zasadzki w wywiadzie udzielonej zachodnioniemieckiej prasie (a za nimi powtórzył ją Dmytro Wiedieniejew)¹².

Niewątpliwie „Chrin” przeżył chwilę triumfu, jednak wraz z rozpoczęciem akcji „Wisła” stało się jasne, iż jego oddział długo nie utrzyma się w Polsce. W ciągłych starciach z wojskiem jego siły szybko topniały – partyzanci ginęli lub trafiali do niewoli, nie brakowało takich, którzy dezertowali. Dlatego 30 czerwca 1947 r. razem z oddziałami „Stacha” i „Bira” przebili się do ZSRS, gdzie kontynuowali walkę.

Wśród tych, którzy postanowili uciec z oddziału był też Stefan Sowa. W kwietniu 1947 r. umknął do rodziców, do wsi Mokre pod Sanokiem. Schwytany niebawem przez wojsko początkowo nic nie wspominał o swojej obecności pod Jabłonkami, bo wcześniej dowiedział się od chłopów, „że tych co brali udział w zasadzce w której zginął gen. Polski wszystkich biją i rozstrzelają”¹³. Ale w końcu przyznał, iż dwukrotnie podczas starcia strzelił z karabinu w stronę szosy.

Ostrzeżenia bieszczadzkich chłopów były prorocze. 27 listopada 1947 r. Biuro Polityczne PPR podjęło decyzję o zorganizowaniu procesu zabójców Świerczewskiego. Rozpoczął się on 12 maja 1948 r. w Warszawie. Po kilkunastu dniach, 28 maja o godz. 12.00 przewodniczący składu sędziowskiego mjr Tadeusz Lercel odczytał wyrok. Dziewięciu członków UPA skazano na karę śmierci, zaś 12 na karę długoletniego więzienia.

Wśród skazanych na śmierć był również Sowa. Poruszony, poprosił prezydenta Bolesława Bieruta o łaskę: „Błagam Cię bądź wyrozumiałym Ojcem występnego człowieka, który jednak gorąco pragnie przed śmiercią naprawić krzywdy wyrządzone Państwu Polskiemu. Ufając Twej niezgłębionej dobroci przyrzekam, że uratowane mi życie poświęcę dla budowy Odrodzonego Państwa Polskiego”¹⁴. Wszystkie podania o ulaskawienie Bierut odrzucił. 28 sierpnia 1948 r. o godz. 20.15 skazańców rozstrzelano w więzieniu w Warszawie-Mokotów i pochowano w nieznanym miejscu.

Proces utrzymywano w sekrecie. Prawdopodobnie dlatego, by ukryć wstydlivy fakt, iż udało się schwytać jedynie szeregowych uczestników napadu. Jego organizatorzy, „Chrin” i „Stach”, przebili się przecież przez granicę i pozostawali dalej na wolności. Ta tajemniczość natchnęła rodzinę Sowy nadzieją, że ten być może przeżył. Jeszcze 14 grudnia 1970 r. jego brat, Paweł Sowa napisał list do ministra obrony narodowej, gen. Wojciecha Jaruzelskiego z prośbą o zwolnienie go z więzienia. Po przypomnieniu, iż Stefan poszedł do UPA przymuszony siłą Paweł Sowa napisał: „proszę Wysoki Generale wypuścić go dać Mu Wolność”. Poinformowany o egzekucji, nie uwierzył i jeszcze do połowy lat osiemdziesiątych słał kolejne listy z nadzieją na spotkanie brata¹⁵.

Wraz z zakończeniem procesu członków UPA wydawało się, że ostatecznie zamknięto dociekania na temat okoliczności śmierci generała. Jednak w materiałach śledztwa niepokojąco brzmiały pojawiające się stwierdzenia, iż „Chrin” był uprzedzony o przyjeździe jakiś „ważnych osób” na inspekcję. Co więcej, do sotni w przeddzień napadu miał przybyć tajemniczy łącznik, z którym „Chrin” i „Stach” rozmawiali około godziny. Z tego powodu organa bezpieczeństwa nie zapomniały o sprawie. Tym bardziej, iż szefem Głównego Zarządu Informacji był płk Dymitr Wozniesieński, prywatnie zięć gen. Świerczewskiego.

W końcu lat czterdziestych, po złamaniu oporu opozycji i podziemia, kierownictwo PZPR zaczęło szukać „wrogów wewnętrznych”. Wewnątrzpartyjne czystki objęły m.in. Mariana Spychalskiego, członka Biura Politycznego PZPR i wiceministra obrony narodowej. Aresztowania w wojsku objęły m.in. generałów Stanisława Tatara, Jerzego Kirchmayera, Józefa Kuropieskę, a nawet byłego uczestnika wojny w Hiszpanii, gen. Wacława Komara oraz – w 1953 r. – marszałka Michała Żymierskiego. Uwięzieni, poddani brutalnym naciskom, niejednokrotnie przyznawali się do uczestnictwa w zorganizowanym spisku mającym na celu przejęcie władzy. Podczas zbierania materiałów przeciwko Spychalskiemu funkcjonariusze organów bezpieczeństwa doszli do wniosku, że można mu też przypisać odpowiedzialność za śmierć K. Świerczewskiego. Człowiekiem, który z punktu widzenia Informacji był wręcz niezastąpionym świadkiem i zarazem najbardziej podejrzanym był ppłk. Jan Gerhard. Stalinowskim śledczym wydało się też podejrzane, iż Gerhard w swoim oficjalnym życiorysie nie wspominał o swojej przynależności przed wojną we Lwowie do skrajnie prawicowej żydowskiej organizacji syjonistycznej „Bejtar”.

¹² Веденев Д. Роковой выстрел. Кто спустил курок операции «Висла»? Украина 2000. 2001. 13 сентября.

¹³ AIPN BU. 1022/22. T. 2. Cz. 2. K. 94.

¹⁴ AIPN BU. 1022/22. T. 6. Cz. 1. K. 198. Akcja „Wisła”. Dokumenty..., s. 116-117 (przypis 10).

¹⁵ AIPN BU. 1022/22. T. 6. Cz. 2. K. 215-288.

29 września 1952 r. ok. godz. 22.00 Gerhard został aresztowany na dworcu Warszawa Wschodnia tuż po swoim przyjeździe z Olsztyna¹⁶. Jego pierwsze przesłuchanie rozpoczęte 29 września o godz. 22.30 (a więc pół godziny później) trwało nieustannie 50 godzin, kończąc się 2 października o godz. 0.30. Tegoż dnia już o godz. 6. 25 zaczęło się drugie, i potrwało do 4 października do godz. 1.10 (42 godz. 45 min!). Wymęczony brakiem snu Gerhard, zgodnie z sugestiami śledczych, zaczął tworzyć wręcz fantastyczny obraz rzekomego spisku przeciwko „Walterowi”. W tej wizji organizację zabójstwa Świerczewskiego mieli zainicjować Marian Spychalski oraz marszałek Michał Żymierski, których jakoby niepokoiło proradzieckie nastawienie generała. Dlatego Spychalski poinformował o mającej się odbyć inspekcji „Waltera” w Rzeszowskim szefa wywiadu, gen. Wacława Komara również „zamieszanego” w spisek i „współpracę” z wywiadem francuskim. Postanowił on „wystawić” Świerczewskiego ukraińskiej partyzantce przy pomocy dowódcy 34 pułku. W grudniu 1946 r. ppłk Gerhard otrzymał polecenie nawiązania kontaktu z UPA w Bieszczadach. Pomimo wysiłków nie udało mu się tego dokonać. Kontakt z Ukraińcami nawiązał, jak zeznawał, dopiero w lutym 1947 r. podczas swojego pobytu w Paryżu (przebywał tam w celu załatwienia formalności rozwodowych z pierwszą żoną). Rozmawiać tam miał z przedstawicielem wywiadu francuskiego oraz emisariuszem Ukraińskiej Główniej Rady Wyzwoleńczej o nazwisku Lewicki. Po powrocie do Polski, pomiędzy 12 a 15 marca 1947 r. do sztabu Gerharda w Lesku zgłosić się miał niejaki Nahirny ps. „Sokół”, związany z ukraińskim podziemiem, który powołał się na ustalenia podjęte w Paryżu. Gerhard ustalił z nim, iż bezpośredni kontakt będzie z Nahirnym utrzymywał stacjonujący w Baligrodzie kpt. Henryk Karczewski, także jakoby zamieszany w spisek. Miał on ostrzegać UPA o planowanych operacjach wojska. Około 20 marca płk. Gerhard poinformował w Warszawie gen. Komara o nawiązaniu kontaktu z Ukraińcami. Ten z kolei przekazał mu wiadomość o planowanej w końcu miesiąca inspekcji i zalecił nakłonienie UPA do zorganizowania zasadzki. W zeznaniach Gerharda czytamy: „plan zamachu na gen. Świerczewskiego, jak również polecenie odnośnie do mego udziału w tym zamachu, otrzymałem od Komara [...] Komar umotywowował ten zamach następująco. W styczniu 1947 r. powiedział mi on, że gen. Świerczewski stanowi główną przeszkodę w skierowaniu polityki polskiej na odcinku wojska na tory prozachodnie, to jest w związaniu WP z kołami wojskowymi państw kapitalistycznych. Komar uważał, że gen. Świerczewski ze względu na swój autorytet jakim cieszy się w kraju, utrudnia realizację tego dążenia tym ludziom z dowództwa WP, którzy chcieliby związać kraj i wojsko z państwami kapitalistycznymi. Jako tych ludzi wymienił mi Komar: Żymierskiego i Spychalskiego oraz siebie samego. [...] oświadczył mi [...] że pomiędzy Żymierskim, Spychalskim, nim – Komarem, a gen. Świerczewskim istnieją poważne przeciwieństwa polityczne polegające na tym, iż Żymierski, Spychalski i on – Komar dążą do związania Polski z państwami kapitalistycznymi, zaś gen. Świerczewski przeciwstawiania się temu [...] będąc zdecydowanym zwolennikiem współpracy ze Związkiem Radzieckim. Komar nie widział przy tym innego sposobu usunięcia gen. Świerczewskiego z dowództwa WP, jak tylko drogą zamachu terrorystycznego”¹⁷.

Po powrocie w Bieszczady Gerhard spotkał się w Baligrodzie z Karczewskim i Nahirnym 26 lub 27 marca i ustalił szczegóły napadu, w tym miejsce zasadzki. Ten „misterny plan” został uwieńczony sukcesem i 28 marca 1947 r. gen. Świerczewski poniósł śmierć. Charakterystyczne, iż Gerhard opowiadając w trakcie przesłuchań o samym przebiegu walki pod Jabłonkami mówił mniej więcej to samo, co zeznał w 1947 r. tuż po zasadzce.

Trudno powiedzieć, czy oficerowie Głównego Zarządu Informacji sami wierzyli w fantastyczne zeznania Gerharda, niemniej jednak wkładali ogrom wysiłku, jaki wkładali w to, by choć trochę je uprawdopodobnić. Jednak po śmierci Stalina, wraz z rozpoczynającą się polityczną odwilżą, stało się jasne, że wersja o spisku przeciwko gen. Świerczewskiego jest zbyt niewiarygodna, aby można było ją zaprezentować publicznie. Na przełomie lutego i marca 1954 r. Gerhard w specjalnych oświadczeniach odwołał swoje dotychczasowe zeznania. Przyznał, że jego kontakty z UPA i sama postać Nahirnego były jedynie tworem fantazji. Pomimo to zwolniono go „z braku dowodów winy” dopiero na początku grudnia 1954 r. Jedynym efektem tych stalinowskich śledztw stało się podsycenie spiskowych teorii przypisujących zabójstwo Świerczewskiego sowieckim służbom specjalnym. Ich echa możemy w różnych wypowiedziach odnaleźć do dziś.

W rzeczywistości jednak zasadzka pod Jabłonkami miała przypadkowy charakter. Kolumna wioząca „Waltera” wjechała w zasadzkę ukraińskich partyzantów, kiedy ci zajmowali stanowiska bojowe i prawdopodobnie dlatego nie została zniszczona pierwszą salwą. Po krótkiej walce żołnierze odskoczyli do brzegu rzeczki Jabłonka (a niektórzy z nich mogli ulec panice i rozproszyć

¹⁶ Pudysz Z. Zabójstwo z premedytacją. Warszawa, 1987. S. 24.

¹⁷ Zeznania Jana Gerharda, kopia dokumentu w zbiorach autora.

się w terenie). Prowadzenie dalszej walki z punktu widzenia upowców stało się bezcelowe, gdyż atak narażał ich na straty nie dając nadziei na zniszczenie przeciwnika, który miał możliwość dalszego odskoku. Po sprawdzeniu, iż samochody nie wiozą żadnego ładunku i wobec nadjechania posiłków najlepszym rozwiązaniem wydał się odwrót. Z punktu widzenia partyzantów zasadzka niewątpliwie zakończyła się fiaskiem – nieudolność wojska zbiegła się zatem ze złym zorganizowaniem UPA – i dopiero informacje o w sumie przypadkowym trafieniu generała zmieniły ocenę boju.

Zabójstwo gen. Świerczewskiego było pierwszym sukcesem UPA w Polsce, który z punktu widzenia polskich komunistów stanowił zagrożenie polityczne. Śmierć znanego dowódcy odbiła się głośnym echem w kraju i poza jego granicami zmuszając PPR do natychmiastowej akcji represyjnej. Zdawano sobie bowiem sprawę, iż brak odwetu przyczyni się do podważenia autorytetu PPR w społeczeństwie, dla którego pasywność władz w tej sprawie, biorąc pod uwagę zwłaszcza brutalność represji wobec polskiego podziemia, szybko zostałyby odebrane jako słabość. Inna rzecz, że przymusowe wysiedlenia pozostałych w Polsce Ukraińców i tak były już przygotowywane od dłuższego czasu, a śmierć gen. „Waltera” jedynie przyspieszyła ich rozpoczęcie.

REFERENCES

1. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania (AIPN BU).
2. Bohunov S., Gajowniczek Z., Groniek B., Kułakowski P., Mierecki P., Prystajko W., Pszennikow O., Szapował J., & Tucholski J. (Ed.) (2006). *Polska I Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Niznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. T. 5. Akcja „Wisła” 1947* [Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s. Unknown documents from the archives of special services. Vol. 5. Action "Vistula" 1947]. Warszawa-Kijów. [in Ukrainian] [in Poland].
3. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW).
4. Misiło, E. (Ed.) (1993). *Akcja „Wisła”. Dokumenty* [Action "Vistula". Documents]. Warszawa. [in Poland].
5. Płaskowski, T. (1987). *Ostatnia inspekcja gen. Karola Świerczewskiego 28 III 1947 r.* [The last inspection by General Karol Świerczewski on March 28, 1947]. *Wojskowy Przegląd Historyczny*, 4, 96-112. [in Poland].
6. Pudysz, Z. (1987). *Zabójstwo z premedytacją* [Premeditated homicide]. Warszawa. [in Poland].
7. Sztandar Ludu [The flag of the nation]. 1947, 2 kwietnia. [in Poland].
8. Vedeneyev, D. (2001). *Rokovoy vystrel. Kto spustil kurok operatsii «Visla»?* [Fatal shot. Who pulled the trigger for Operation Vistula?]. *Ukraina 2000* [Ukraine 2000], 13 sentyabrya [September 13, Kyiv]. [in Russian].